

GERONTOLOGIE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI

JIŘINA ONDRUŠOVÁ,
BEÁTA KRAHULCOVÁ A KOL.

KAROLINUM

**Jiřina Ondrušová
Beáta Krahulcová
a kolektiv**

Gerontologie pro sociální práci

Recenzovaly:

Doc. PaedDr. Bibiána Hlebová, Ph.D.

PaedDr. Jarmila Klugerová, Ph.D.

Kolektivní monografie Katedry psychosociálních věd a etiky
Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Redakce Hana Vařáková

Jazyková spolupráce Linda Hýřová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2019

© Jiřina Ondrušová, Beáta Krahulcová a kolektiv, 2019

ISBN 978-80-246-4383-0

ISBN 978-80-246-4395-3 (online: pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2020

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

SEZNAM AUTORŮ

EDITORKY

MUDr. Jiřina Ondrušová, Ph.D., a prof. PhDr. Beáta Krahulcová, CSc.

KOLEKTIV AUTORŮ

Mgr. Alžběta Bártová, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze – studia dlouhověkosti

Mgr. Tereza Cimrmannová, Ph.D., Evangelická akademie – VOŠ sociální práce a SOŠ

ThDr. et Mgr. Markéta Kateřina Holečková, katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze; Teologická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Mgr. Veronika Javorská, NADĚJE – sociální pracovnice terénního programu

Mgr. Jan Kaňák, Ph.D., katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze; Terapeutické centrum Modré dveře, z. ú. – metodik, krizový intervent, psychoterapeut a sociální pracovník; Poradna Vigvam, z. ú. – terapeut

Mgr. Magdaléna Kosová, Domov Sue Ryder – vedoucí sociální pracovnice

Prof. PhDr. Beáta Krahulcová, CSc., vedoucí katedry psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

MUDr. Lukáš Malý, Ústav etiky a humanitních studií 3. lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze; Slezská nemocnice v Opavě – interní oddělení a hemodialyzační oddělení; účastník misí ve východní Africe a vedoucí lékař stáží českých mediků v Keni; katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze – jako host

Mgr. Vojtěch Měřička, AChLJ, TopHelp Plus, s. r. o. – metodik sociálních služeb; řádový kaplan Vojenského a špitálního řádu sv. Lazara Jeruzalémského; katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze – jako host

Mgr. Martina Mossóczy, Totum, z. s. – ředitelka, poradkyně pro neformální pečovatele a pomáhající pracovníky a lektorka

PhDr. Monika Nová, Ph.D., katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

MUDr. Jiřina Ondrušová, Ph.D., katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. Tereza Palánová, Ministerstvo zdravotnictví ČR; katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. et Mgr. Karolína Pechová, Domov Sue Ryder – koordinátorka rozvo-
vých projektů, výzkum v organizaci; Fakulta humanitních studií Univerzity
Karlovy v Praze

Mgr. Šárka Pumprová, Totum, z. s. – poradkyně pro rodinné pečující

Mgr. Barbora Racková, katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teo-
logické fakulty Univerzity Karlovy v Praze; Poradna Vigvam, z. ú. – tera-
peutka

PhDr. Monika Válková, Centrum sociální a ošetrovatelské pomoci Praha 15 –
ředitelka; katedra psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty
Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. Jana Vargová, Sociální oddělení Fakultní nemocnice Motol – vedoucí

OBSAH

Úvod	9
I. SOCIÁLNÍ GERONTOLOGIE – VYBRANÉ KAPITOLY	13
1. Úvod do sociální gerontologie (<i>Jiřina Ondrušová</i>)	15
2. Komunikace se seniory v kontextu psychopatologie spojené se stářím (<i>Beáta Krahulcová</i>)	29
3. Finanční zabezpečení seniorů v ČR v rámci aktivit sociálního státu (<i>Tereza Palánová</i>)	41
4. Aktivní stárnutí (<i>Alžběta Bártová</i>)	53
5. Sociální služby pro seniory a kvalita sociálních služeb (<i>Markéta Kateřina Holečková</i>)	61
6. Dlouhodobá péče – LTC (<i>Monika Válková</i>)	75
7. Komunitní plánování a senioři (<i>Tereza Palánová</i>)	91
8. Bezpečí seniorů (<i>Jiřina Ondrušová</i>)	97
9. Smysluplnost života ve stáří (<i>Jiřina Ondrušová</i>)	107
II. SOCIÁLNÍ PRÁCE SE SENIORY – VYBRANÉ KAPITOLY	117
10. Metody sociální práce se seniory (<i>Monika Nová</i>)	119
11. Etické zásady sociální práce se seniory (<i>Tereza Cimrmannová</i>)	129
12. Spiritualita seniorů a její místo v sociální práci s klienty (<i>Jan Kaňák</i>)	141
13. Specifika telefonické krizové intervence se seniory (<i>Barbora Racková</i>)	157
14. Koordinace sociálně-zdravotní péče v terénních službách (<i>Vojtěch Měříčka</i>)	167
15. Sociální práce v domovech pro seniory (<i>Karolína Pechová, Magdaléna Kosová</i>)	173
16. Specifika sociální práce se seniory s demencí v domovech pro seniory (<i>Magdaléna Kosová, Karolína Pechová</i>)	181
17. Sociální práce se seniory v lůžkovém zdravotnickém zařízení (<i>Jana Vargová</i>)	187
18. Paliativní péče – základní kontexty, aktuální otázky (<i>Tereza Cimrmannová</i>)	193
19. Sociální práce v hospicové péči (<i>Vojtěch Měříčka</i>)	207

III. SPECIFICKÉ ASPEKTY V PÉČI O SENIORY – VYBRANÉ KAPITOLY	215
20. Chudoba ve stáří (<i>Monika Nová</i>)	217
21. Problematika osob bez domova v seniorském věku (<i>Veronika Javorská</i>)	225
22. Senioři závislí na návykových látkách (<i>Alžběta Bártová</i>)	231
23. Stárnutí, umírání a truchlení osob s mentálním znevýhodněním (<i>Tereza Cimrmannová</i>)	237
24. Duchovní péče o nemocné seniory (<i>Vojtěch Měříčka</i>)	245
25. Neformální péče o seniory a podpora pečujících (<i>Šárka Pumprová</i>)	251
26. Syndrom vyhoření v péči o seniory (<i>Martina Mossóczy</i>)	265
IV. ZDRAVOTNÍ PROBLEMATIKA OSOB VYŠŠÍHO VĚKU – VYBRANÉ KAPITOLY	277
27. Zdraví a nemoc ve stáří (<i>Jiřina Ondrušová</i>)	279
28. Charakteristiky geriatrického pacienta a problematika vztahu lékař–pacient v praxi (<i>Lukáš Malý</i>)	291
29. Geriatrická křehkost a geriatrické syndromy (<i>Jiřina Ondrušová</i>)	297
30. Vybrané aspekty zdravotní problematiky a péče o seniory v oblastech Východní Afriky (Keňa, Uganda) (<i>Lukáš Malý</i>)	317
31. Podpora zdraví a prevence u seniorů (<i>Lukáš Malý, Jiřina Ondrušová</i>)	325
Seznam použité literatury	331
Summary	354
Rejstřík	361

Úvod

Globální stárnutí populace zahrnuje nárůst absolutního i relativního počtu seniorů, prodlužující se naději dožití a snižování dětské části populace. Také v České republice prochází věkové složení obyvatelstva výraznou proměnou a tato „seniorizace“ společnosti bude podle demografických prognóz nadále pokračovat. Stejně jako v zemích Evropské unie bude i u nás nejvýraznějším rysem demografického vývoje následujících desetiletí zvyšující se počet obyvatel ve věku 65 a více let.

Rok 2040 bude pro Českou republiku obdobím, kdy generace baby boomu sedmdesátých let 20. století překročí hranici stáří, a proto lze jednoduchou prognózu vztáhnout k tomuto časovému horizontu. Zatímco očekávaná změna celkového počtu obyvatel České republiky není významná, předpokládaný vývoj počtu obyvatel starších 65 let bude více než 2,75 milionu, což bude činit 25 % české populace. Očekávaná naděje dožití při narození bude 80,5 roku pro muže a 85,5 roku pro ženy a i nadále lze předpokládat postupný růst tohoto demografického ukazatele včetně odlišného tempa poklesu úmrtnosti ve vztahu k pohlaví. Významně poroste i zastoupení osob ve věku pozdního

stáří (80+), jejichž počet se oproti současným čtyřem procentům zdvojnásobí (ČSÚ, střední varianta).

Ačkoli představují senioři jako celek velmi heterogenní skupinu občanů, právě pro velmi staré osoby je z hlediska zdravotního stavu typická multimorbidita, spojená s vyšší potřebou a spotřebou zdravotní a sociální péče. I když lze předpokládat, že funkční stav budoucích seniorů bude podstatně lepší, než je tomu v současné době, bude mít nárůst počtu osob vyššího věku významný dopad na celou společnost. Z uvedených údajů je patrné, že právě senioři se sníženou mírou soběstačnosti budou představovat jednu z největších cílových skupin pro obor sociální práce.

Sociální práce je odbornou disciplínou, která se po roce 1989 v ČR dynamicky rozvinula. Mezinárodní federace sociálních pracovníků formulovala její pojetí jako „na praxi založenou profesi a akademickou disciplínu, která podporuje sociální změnu a rozvoj, sociální soudržnost a posílení a osvobození lidí“ (ASVSP, 2014). Jedná se tak o pomáhající profesi vstupující do složitého mezilidského terénu a odborně náročné praxe. Vedle znalosti teorie a metod vlastního oboru je činnost sociálního pracovníka závislá na aktivním osvojení práva, sociální politiky, psychologie, zdravotních nauk i metod výzkumu. Zákon č. 108/2006 Sb. uvádí v § 109 klíčové oblasti, jako je řešení sociálně-právních problémů, sociálně-právní poradenství, prevence, aktivizace, depistáž, krizová pomoc, analytická, metodická a koncepční činnost. Právě u osob vyššího věku v nepříznivé životní situaci a s omezenou soběstačností se jedná o důležité odborné činnosti, které mohou významně ovlivnit kvalitu jejich života.

Rychlé stárnutí populace potřebuje nové přístupy v zohlednění potřeb a preferencí starých lidí. Mezi moderní strategie patří preventivní postupy, podpora zdravého a aktivního stárnutí a komplexní přístup k osobám se sníženou soběstačností směřující k jejich samostatnému životu v domácím prostředí spolu se zachováním jejich autonomie a důstojnosti včetně respektování konečnosti lidského života. Nezbytná a prospěšná je spolupráce napříč jednotlivými obory.

Starší lidé představují nejrychleji rostoucí věkovou skupinu v naší společnosti. I z tohoto důvodu vychází v posledních letech na českém knižním trhu řada publikací z oboru sociální gerontologie a geriatry.

Motivem k sepsání této knihy byla mnohaletá výuka gerontologie a dalších kurzů zaměřených na práci se seniory v rámci oboru sociální a charitativní práce na Husitské teologické fakultě Univerzity Karlovy. Právě z četných diskusí se studenty, jimiž byli mnohdy sociální pracovníci z ambulantních, terénních a pobytových služeb pro seniory, z hospicové péče i ze zdravotnických zařízení, vyplynula potřeba uceleného odborného textu pro tuto profesi. Sociální práci nelze vykonávat mechanicky, určité řešení je nutné vždy individuálně posuzovat v kontextu teorie, etických zásad a konkrétní praxe. Právě k tomu jsou vedeni posluchači oboru sociální a charitativní práce.

Cílem publikace je podat komplexní přehledový text o problematice stárnutí pro potřeby sociálních pracovníků a detailněji v něm popsat dílčí gerontologická témata. Naším záměrem bylo propojit teoretická témata se zkušenostmi z praktické sociální práce, a proto jsou jednotlivé příspěvky doplněny příklady z praxe.

Kniha je členěna do čtyř tematických celků. První část obsahuje základní informace ze sociální gerontologie důležité pro pochopení charakteristik, potřeb a rizikových faktorů osob vyššího věku s různou mírou soběstačnosti včetně finančního zabezpečení a problematiky péče o seniory na různých úrovních. Informace z těchto kapitol lze využít i z hlediska odborného sociálního poradenství pro seniory. Ambicí však rozhodně není předložit všechny poznatky tak jako odborné teoretické publikace s touto tematikou, na něž je v textu odkazováno. Druhá část knihy se systematicky zaměřuje na konkrétní možnosti sociální práce se seniory v sociálních a zdravotních službách. V kapitolách třetí části jsou popsány některé specifické aspekty péče o osoby vyššího věku. U seniorů jejich sociální situace velmi těsně souvisí se zdravotním stavem. Tento trend je nejnápadnější u osob velmi starých a disabilních, vyžadujících velmi náročnou profesionální péči. Proto jsou v poslední části publikace shrnuty základní informace o zdravotní problematice osob vyššího věku ve vztahu k odbornosti profese sociálního pracovníka. Sociální pracovníci se v dnešní době zúčastňují různých humanitárních projektů v rozvojových zemích, kde jsou zcela odlišné podmínky od situace v České republice. Zajímavé doplnění tématu představuje kapitola o zdravotní problematice seniorů a péči o ně v jedné z těchto oblastí.

Autorský kolektiv tvoří pedagogové katedry psychosociálních věd a etiky Husitské teologické fakulty Univerzity Karlovy a také odborníci z praxe, kteří kdysi studium magisterského oboru sociální a charitativní práce na této fakultě absolvovali a v současnosti se profesně věnují seniorům.

Sociální práce se seniory je v posledních letech chápána jako forma specializace v oboru jako takovém. Akademické i praktické poznatky tzv. geriatrické sociální práce (*geriatric social work*) jsou tak uzpůsobeny znalostem naší cílové skupiny. Text této publikace se zaměřuje na konkrétní cílovou skupinu, která je jeho jednotícím prvkem. V tomto ohledu splňuje kniha první podmínku specializace v sociální práci, a to zaměření popisované problematiky na jednu cílovou skupinu. Možné nejasnosti mohou vznikat s ohledem na požadavek, aby byl v publikaci přítomen prvek, který je pro sociální práci specifický vzhledem k partnerským profesím. V textu je patrné, že autoři jednotlivých kapitol vycházejí z odlišných prostředí a zkušeností a také z různých rámců pregraduálního i postgraduálního vzdělání, které absolvovali. Řešením v konceptu předložené publikace bylo oddělení problematiky sociálních služeb v obecné rovině od specifických témat sociální práce. Sociální služby a sociální práce nejsou synonyma, jak může být někdy mylně chápáno. V praxi se ovšem sociální služby se sociální prací do značné míry prolínají, jak je patrné z kapitol

Metody sociální práce se seniory a Etické zásady práce se seniory. V následných příspěvcích je věnován prostor tématům, která oborově specifická jsou. Z hlediska pojetí sociální práce lze tedy text naší publikace zařadit na pomezí profesionální a filantropické sociální práce.

Autoři

I. SOCIÁLNÍ GERONTOLOGIE – VYBRANÉ KAPITOLY

/1/

Úvod do sociální gerontologie

Jiřina Ondrušová

V úvodní kapitole jsou velmi stručně charakterizovány stěžejní pojmy a témata ze sociální gerontologie.

Gerontologie¹ je nauka, která zkoumá příčiny, projevy, zákonitosti a mechanismy stárnutí a stáří. Jedná se o interdisciplinární vědu a dělí se na tři obory:

- **Gerontologie teoretická** – vytváří teoretické základy pro péči o osoby vyššího věku. Zkoumá příčiny a mechanismy stárnutí, formuluje hypotézy a teorie stárnutí.
- **Gerontologie klinická (geriatrie)** – je specializovaným lékařským oborem a zabývá se zdravotním a funkčním stavem stárnoucího a starého člověka. Zohledňuje specifika stonání ve stáří, zabývá se prevencí nemocí, jejich diagnostikou, léčbou, rehabilitací a následnou péčí o pacienty – seniory. Má tedy intervenčně preventivní charakter a podporuje zdravé stárnutí.
- **Gerontologie sociální** – jedná se o velmi široký obor, který se zabývá vzájemnými vztahy mezi seniory a společností. Zahrnuje téma demografické

1 *Geron, gerontos* – řecky starý člověk; *logos* – nauka.